

ЛЕКЦІЯ 1

МОРФОЛОГІЯ ЯК ПІДРОЗДІЛ ГРАМАТИКИ. МОРФОЛОГІЧНІ ЗНАЧЕННЯ

ПЛАН

1. Парадигматичні відношення між елементами мови.
2. Морфологічні значення, їхні типи. Формальні засоби та способи вираження граматичних значень. Поняття грамеми.
3. Морфологічні категорії. Різновиди морфологічних категорій .

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія : [підручник]. Київ : Либідь, 1993. С. 6 – 10.
2. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія / І. Р. Вихованець та ін. ; за ред. К. Г. Городенської. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. С. 48 – 52, 64 – 68.
3. Українська мова : Енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін.. – Київ : Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2007. 856 с.

Допоміжна

1. Вихованець І. Р. Принципи категорійної граматики української мови. *III Міжнародний конгрес україністів (26–29 серпня 1996 р.)*. Мовознавство. Харків, 1996. С. 177 – 181.
2. Вихованець І. Р. Теоретичні засади категорійної граматики української мови. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: [зб. наук. праць]*. Вінниця, 2000. Серія : Філологія. Вип. 2. С. 3 – 6.
3. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови : [академ. граматика укр. мови] / за ред. І. Р. Вихованця. Київ : Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. С. 28 – 31, 40 – 41.
4. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Морфологія : [монографія]. Донецьк : ДонДУ, 1996. С. 3 – 12.
5. Костусяк Н. М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови : [монографія]. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. 452 с.
6. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : [термінологічна енциклопедія]. Полтава : Довкілля-К, 2006. С. 98 – 99, 101 – 103.

1. Парадигматичні відношення між елементами мови. Поняття парадигми

Одиниці мови не існують ізольовано, вони взаємодіють між собою. У сучасному мовознавстві зазвичай виокремлюють три типи взаємодії

(відношень) між одиницями мови – парадигматичні, синтагматичні та ієрархічні.

Парадигматичні відношення виникають між однорідними мовними одиницями, ґрунтуються на їхній подібності й відмінності. За своєю суттю – це відношення асоціацій, мовні одиниці, пов'язані парадигматичними відношеннями у нашій свідомості.

Їх називають вертикальними, оскільки будь-яку парадигму можна записати в стовпчик, вертикально, а також відношеннями вибору (у кожній конкретній мовленнєвій ситуації ми вибираємо одну із цих одиниць).

Сукупності мовних одиниць, пов'язаних парадигматичними відношеннями, утворюють парадигми.

Поняття парадигми вперше використали в морфології для позначення сукупності морфологічних форм. Наприклад, відмінкова парадигма іменника *книга* охоплює 14 форм: *книга, книги, книзі, книгу, книгою, у книзі, книго; книги, книг, книгам, книги, книгами, у книгах, книги.*

2. Граматичні значення, їхні типи. Формальні засоби та способи вираження граматичних значень. Поняття грамеми

Граматичне значення (грамема) – узагальнене значення граматичної одиниці (морфологічної, синтаксичної, словотвірної), яка має у мові регулярне (стандартне) вираження.

Граматичні значення поділяють на морфологічні, синтаксичні, словотвірні.

Морфологічні значення – це значення граматичних форм, кожна частина мови має свій набір морфологічних значень. Наприклад, в українській мові іменні частини мови мають рід, число, відмінок; для дієслова характерні особа, час, вид, число.

Кількість морфологічних значень у різних мовах неоднакова, бо кожна мова по-своєму відображає дійсність. Зокрема, в українській мові 7 відмінків, в англійській мові – 2.

Різновиди морфологічних значень за їхньою природою (появою)

Синтаксичні (реляційні) – морфологічні значення, які сформувалися унаслідок потреб сполучуваності однієї граматичної одиниці з іншою, тобто на синтаксичному рівні: значення відмінків іменника, значення роду, числа, відмінка прикметників: значення відмінків іменників (*писати поезію, читати книгу, рахувати яблука* – знахідний відмінок зі значенням об'єкта; *їсти ложкою, писати ручкою, креслити олівцем* – орудний відмінок знаряддя дії); значення роду, числа, відмінка прикметників (*Синє небо над головою; Річка синьою стрічкою в'ється поміж верболозу; Сині сутінки спустились на землю*) тощо.

Несинтаксичні (референційні) – морфологічне значення, які формуються в надрах слова незалежно від зв'язку з іншими одиницями в реченні і відображають властивості предметів і явищ позамовної дійсності: значення числа іменників (*яблуко, груша, слива* – одинина; *яблука, груші, сливи* – множина), роду іменників (*зошит, олівець, папір* – чоловічий рід; *книга, ручка, стаття* – жіночий рід), часу дієслів (*Дівчина йде стежкою в саду; Дівчина йшла стежкою в саду; Дівчина йтиме стежкою в саду*) тощо.

Різновиди морфологічних значень за особливостями вираження

експліцитні (виражені матеріально: *дорога* – закінчення *a* виражає значення жін. роду, однини, наз. відмінка);

імпліцитні (невиражені, приховані: *зошит* – нульове закінчення виражає значення чол. роду, однини, наз. відмінка).

Формальні засоби вираження морфологічних значень

- флексії (матеріально виражені й нульові): *дерев-о* (сер. рід, одн., наз. відмінок);
- афікси: суфікси, префікси, постфікси: *вичи́тати* – *вичи́тувати* (док. вид – недок. вид); *пи́сати* – *напи́сати* (док. вид); *умити* – *умитися* (зворотній стан);
- наголос: *ру́ки* (наз. відмінок множини) – *руки́* (род. однини), *вино́сити* (недок. вид) – *віно́сити* (док. вид);
- службові слова: *дорозі* (дав. відмінок) – *в дорозі* (місц. відм.); *писала* (мин. час) – *писала б* (умовний спосіб);
- чергування фонем: *вибирати* – *вибрати*, *носити* – *нести*; *руки* – *руці*;
- суплетивізм: *брати* – *взяти*, *я* – *мене*;
- порядок слів у реченні: *Ненависть заперечує любов; Любов заперечує ненависть*;
- синтаксичний зв'язок: *нове таксі* – *нові таксі*;
- інтонація: *Ворог страшний / меч підняв; Ворог / страшний меч підняв.*

Способи вираження морфологічних значень

Синтетичний спосіб. Граматичне значення реалізується у межах морфологічного слова афіксальними засобами:

флексіями (*дорога* – закінчення виражає значення називного відмінка, однини і жіночого роду),

суфіксами (*писатиму* – суфікс *-м-* виражає значення майбутнього часу, *ведмежаті* – суфікс *-ат-* і закінчення *-і* передають значення давального відмінка, однини і середнього роду),

префіксами (*намалювати* – префікс **на-** виражає значення дієслівного доконаного виду),

інтерфіксами (*землемір* – інтерфікс *-е-* формує структуру складного слова).

Синтетичний спосіб вираження граматичного значення може супроводжуватися чергуванням фонем: *нога* – *нозі*, *вечір* – *вечора*, *куток* – *кутка*.

Аналітичний спосіб. Граматичне значення передає службове слово-морфема: *говорила б* (умовний спосіб), *буду говорити* (майбутній час), *хай говорить* (наказовий спосіб).

Аналітико-синтетичний спосіб. Граматичне значення виражене поєднанням синтетичних і аналітичних елементів: *в дорозі*, *у книзі* – значення місцевого відмінка реалізується за допомогою закінчення та прийменника.

Супрасегментний спосіб. Засобом розрізнення граматичних значень слугує наголос: *голові́* (род. відмінок однини) і *го́лови* (наз. відмінок множини), *вино́сити* (недоконаний вид) і *вино́сити* (доконаний вид).

Граматична форма слова. Аналітичні й синтетичні граматичні форми

Граматична форма являє собою єдність граматичного значення й засобу його вираження. Граматична форма стосується зовнішньої організації граматичних одиниць, а граматичне значення відбиває їхню внутрішню організацію.

Таким чином, **форми слова** – це різновиди одного й того ж слова, які мають тотожне лексичне значення, але розрізняються граматичним значенням: *книга*, *книги*, *книзі*, *книгу*, *книгою*, *у книзі*.

Типи граматичних форм

синтетичні (прості): *кімната*, *найкращий*, *читатиму*;

аналітичні (складені): *буду читати*, *найменш відомий*;

аналітико-синтетичні: *хай працює*, *читав би*.

Упорядкована сукупність граматичних форм слова називається **парадигмою**.

3. Морфологічні категорії. Різновиди морфологічних категорій

Морфологічна категорія являє собою узагальнене морфологічне значення, яке об'єднує низку протиставлених одне одному однорідних морфологічних значень і граматичних форм вираження цих значень.

Існування будь-якої граматичної категорії, у тому числі й морфологічної, можливе лише за наявності співвідносності *загальне – конкретне*. Компонентом граматичної категорії є **грамема**, яка виступає як видове поняття щодо граматичної категорії як родового поняття.

Наприклад, категорія роду формується з грамом чоловічого, жіночого й середнього роду;

категорію часу – з грамом теперішнього, минулого й майбутнього часу.

Морфологічні категорії є двобічними: вони мають план значення і план вираження.

Наприклад, у прикметниках значення чоловічого роду передає закінчення *-ий*, середнього – закінчення *-е*, жіночого – закінчення *-а*.

Морфологічні категорії **класифікують** за двома ознаками:

- 1) за кількістю граем, що утворюють категорію;
- 2) за характером відношень між граемами.

Морфологічні категорії за кількістю граем

двограмемні – категорія числа, виду;

триграмемні – категорії роду, часу, особи;

чотириграмемні – категорія способу;

семиграмемні – категорія відмінка.

Морфологічні категорії за характером відношень між граемами:

1) **послідовно корелятивні** – усі граеми категорії представлені в межах того самого слова, наприклад *категорія відмінка іменника; категорії роду, числа, відмінка прикметника* тощо;

непослідовно корелятивні – частина граем представлені в межах того самого слова, а частина в різних слова, наприклад *категорія числа іменників, категорія виду дієслів*;

некорелятивні – завжди репрезентовані формами різних слів, наприклад *категорія роду іменників*.

2) словозмінні – категорії, репрезентовані формами того самого слова;
класифікаційні – категорії, що знаходять своє вираження в різних словах.